

Dr Bożena Sowa

Wydział Ekonomii Zakład Finansów

Uniwersytet Rzeszowski

Bezrobocie jako problem społeczny Podkarpacia

WSTĘP

Ostatnie lata stanowią przejaw burzliwych zmian, jakie przechodzi społeczeństwo polskie w związku z transformacją gospodarki po 1989 roku.

Nastąpiła m.in. restrukturyzacja sektora przedsiębiorstw państwowych oraz szereg innych zmian, co spowodowało nagle powstanie problemu bezrobocia w społeczeństwie. Powyższy problem stał się problemem nie tylko społecznym, ekonomicznym, ale i politycznym, dlatego rozwiązanie go stało się wyzwaniem dla kolejnych ekip rządzących.

Bezrobocie nie ominęło także mieszkańców wsi. W ostatnich latach nastąpił wzrost zatrudnienia w rolnictwie. Jest to wynik recesji gospodarczej, ponieważ rolnictwo stanęło wobec przechowywania, a niekiedy nawet przyjmowania nadwyżek siły roboczej zwalnianej przez sektor pozarolniczy.

W województwie podkarpackim zjawisko to, przy małych rozdrobionych gospodarstwach i ich niskiej opłacalności, stanowi problem dla rodzin rolników.

Wiejskie bezrobocie oraz ograniczone możliwości zatrudnienia na wsi wydają się najważniejszymi i najtrudniejszymi problemami do pokonania. Walka z bezrobociem na wsi m.in. poprzez ułatwianie dostępu do rynku pracy oraz tworzenie pozarolniczych miejsc pracy na obszarach wiejskich stanowi jedno z najważniejszych wyzwań przyszłości.

BEZROBOCIE JAWNE I UKRYTE NA TERENACH WIEJSKICH PODKARPACIA

Przemiany demograficzno-zawodowe na obszarach wiejskich, jakie miały miejsce po 2000 r. należą do najbardziej dynamicznych w całym okresie od zakończenia II wojny światowej. Po gwałtownym wzroście bezrobocia w pierw-

szych latach transformacji, od 1994 r. do końca 1999 r. ogólna liczba bezrobotnych wykazała stałą tendencję zniżkową zarówno w miastach, jak i na wsi¹.

Szybki wzrost bezrobocia w kolejnych latach (1999–2003) wystąpił we wszystkich województwach. Najwyższy, ponaddwukrotny wzrost zarówno w miastach, jak i na wsi odnotowano w woj. śląskim, najniższy w woj. podlaskim. We wszystkich województwach tempo wzrostu liczby bezrobotnych na wsi było wolniejsze niż w miastach, co spowodowało również powszechne, chociaż nierównomierne, zmniejszenie się ich udziału w ogólnej liczbie bezrobotnych. Nie zmieniło to jednak w sposób istotny zróżnicowań wojewódzkich tego udziału².

Trwające procedury restrukturyzacji przemysłu spowodowały, że skutki redukcji zatrudnienia ponosili w pierwszej kolejności posiadacze małych gospodarstw rolnych o wielokierunkowej produkcji, nie stanowiącej wystarczającego źródła utrzymania dla rodzin rolniczych. Przeprowadzone badania³ wskazują, że wyłącznie z rolnictwa w regionie podkarpackim utrzymuje się ok. 20% ludności wiejskiej, z pracy poza gospodarstwem rolnym ponad 32%, natomiast aż 52% swoje utrzymanie opiera na źródłach niezarobkowych, głównie renty i emerytury.

Niewielki potencjał ekonomiczny w połączeniu z niekorzystnym w wielu regionach województwa warunkami klimatycznymi i fizjograficznymi powoduje, że większość gospodarstw rolnych tego regionu należy traktować jako miejsce zamieszkania z niewielkimi działkami rolnymi, na niektórych produkuje się niewiele, przeważnie na własne potrzeby. Większość z nich nie stanowi pełnowartościowych warsztatów pracy, zapewniających właściwe dochody i nie będzie nimi nawet w odległej przyszłości.

Pomimo niekorzystnej struktury zatrudnienia, w ostatnich latach nastąpił wzrost liczby pracujących w rolnictwie. Jest to wynik trendów demograficznych (wejście roczników wyżu demograficznego w wiek produkcyjny) oraz recesji gospodarczej. Rolnictwo Podkarpacia stoi wobec konieczności przechowywania, a niekiedy przyjmowania nadwyżek siły roboczej zwalnianej przez sektor pozarolniczy. W województwie podkarpackim zjawisko to przy małych, rozdrobnionych gospodarstwach rolnych i ich niskiej opłacalności stanowi poważny problem życiowy wielu rolników. Zdecydowana większość z nich ma

¹ J. Siekielski, *Przedsiębiorczość w przezwyciężaniu bezrobocia lokalnego w wybranym regionie przemyskim*, [w:] *Szanse i bariery rozwoju przedsiębiorczości w Regionie Podkarpackim*, PWSZ, Jastrząb 1999, s. 209.

² Na podstawie: *Analiza sytuacji na rynku pracy w woj. podkarpackim w 2003 r.*, US, Rzeszów 2004, s. 4–10.

³ Na podstawie badań własnych przeprowadzonych w maju 2004 r. w wybranych gospodarstwach rolnych Podkarpacia.

drugie zajęcie (kategoria „chłopo-robotnicy”) lub miało je niegdyś (emeryci, renciści). Jednakże w ostatnich kilku latach wiele ośrodków przemysłowych i handlowo-usługowych regionu przeżywa poważne trudności i raczej zwalnia pracowników niż ich przyjmuje. Stąd też ograniczone możliwości przynamniej częściowej likwidacji ukrytego bezrobocia w rolnictwie.

Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich jest nierozzerwalnie związany z rozwojem przedsiębiorczości. Zdecydowanie słabszy rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich w porównaniu z rejonem miast, jest w głównej mierze uwarunkowany brakami w zakresie infrastruktury wiejskiej. Słaby rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich z kolei powoduje zbyt wolne – w stosunku do potrzeb – powstawanie nowych miejsc pracy, czyli czynnika niezbędnego w całym tym procesie.

Liczba małych przedsiębiorstw działających na terenach wiejskich jest zróżnicowana w zależności od zasobności mieszkańców oraz liczby osób zamieszkujących te obszary. W powiecie lubaczowskim występuje najmniejsza liczba przedsiębiorstw (jest ich tylko około 841), natomiast największa liczba przedsiębiorstw występuje w powiecie rzeszowskim (6341)⁴.

Dane w zakresie liczby małych przedsiębiorstw działających na obszarach wiejskich województwa w układzie powiatów według stanu na koniec 2003 r. przedstawiały się następująco:

Tabela 1

Liczba małych przedsiębiorstw funkcjonujących
na obszarach wiejskich województwa w 2003 r.

Powiaty	Podmioty gospodarcze o liczbie zatrudnionych do 50 osób działające na wsi
1	2
Bieszczadzki	2447
Jarosławski	2091
Leski	1614
Przemyski	2533
Sanocki	1918
Brzozowski	2165
Dębicki	2425
Jasielski	3115

⁴ Opracowanie własne na podstawie: *Wyrównanie szans 2003 – Program Wojewódzki* (materiały wewnętrzne PUW, Rzeszów 2004).

1	2
Kolbuszowski	1304
Krośnieński	4272
Leżajski	1304
Lubaczowski	841
Łańcucki	2530
Mielecki	2138
Niżański	1085
Przeworski	1312
Ropczycko-sędziszowski	1643
Rzeszowski	6341
Stalowowolski	1390
Strzyżowski	1911
Tarnobrzeski	1538
Ogółem	45 917

Źródło: Opracowanie własne na podstawie „Wyrównanie szans 2003” – Program Wojewódzki (materiały wewnętrzne PUW, Rzeszów 2004)

Należy podkreślić, że powiat rzeszowski pełni trzy podstawowe funkcje gospodarcze: przemysłową, rekreacyjną i wypoczynkową. Działa tutaj – od wielu lat – szereg przedsiębiorstw prowadzących działalność wytwórczą i usługową w takich gminach jak: Krasne, Tyczyn, Trzebownisko, Świlcza (usługi stolarskie, piekarnictwo, cukiernictwo, usługi budowlane i mechaniczne). Natomiast powiat lubaczowski terytorialnie tworzą: miasto Lubaczów, trzy gminy miejsko-wiejskie: Cieszanów, Narol, Oleszyce, oraz cztery gminy wiejskie: Horyniec, Lubaczów, Stary Dzików i Wielkie Oczy. Jest on zaliczany do terenów typowo rolniczych, a podmioty gospodarcze tutaj funkcjonujące związane są głównie z gospodarką leśną, gdyż lasy stanowią ok. 15% powierzchni (głównie usługi tartaczne)⁵.

Rozpoczęty pod koniec lat osiemdziesiątych proces przemian ustrojowych poprzez uruchomienie mechanizmów rynkowych okazał się dla podkarpackiego rolnictwa bardzo trudny. Funkcjonujące w typowym dla tego regionu warunkach gospodarstwa, bardzo wolno reagują na wszelkiego typu zmiany, co sprawia, że przebudowa struktur rolnictwa jest procesem długotrwałym i skomplikowanym.

⁵ M. Wais, T. Potoczny, *Wieś zaprasza. Informator agroturystyczny województwa podkarpackiego*, ODR, Iwonicz 2000, s. 113.

Od wielu lat obserwuje się, że udział pracujących w rolnictwie maleje w wolnym tempie, głównie z powodu braku wolnych miejsc pracy poza rolnictwem. Należy podkreślić, że przy ogólnie wysokim poziomie zatrudnienia w rolnictwie, a zwłaszcza na Podkarpaciu, występuje problem braku następców w gospodarstwach i wyludniania się obszarów wiejskich.

Ponadto w Polsce właściciele i posiadacze gospodarstw rolnych o powierzchni użytków rolnych poniżej 2 ha przeliczeniowych nie mogą rejestrować się jako bezrobotni. Według danych szacunkowych⁶, w rolnictwie indywidualnym ok. 1 miliona osób nie znajduje zatrudnienia i stanowi tzw. bezrobocie ukryte, zaś blisko 70% pracuje w niepełnym wymiarze czasu pracy. Od początku wprowadzenia reform, rolnictwo kumuluje nadwyżki zbędnej siły roboczej powstającej w gospodarce, co w połączeniu z rozdrobnioną strukturą obszarową gospodarstw stanowi o przeludnieniu agrarnym i narastaniu ukrytego bezrobocia.

Nadmiar siły roboczej zaangażowanej w produkcji rolnej jest jednym z podstawowych ograniczeń rozwoju Podkarpacia. Nadmierne zatrudnienie w rolnictwie opóźnia tempo poprawy struktury gospodarczej, poprawy efektywności gospodarowania, postępu technicznego, co z kolei przekłada się na niskie dochody rolnicze i niepełne wykorzystanie potencjału konkurencyjnego. Sytuację tę zaostwiają pogarszające się stopniowo relacje cenowe. Choć ograniczenie zatrudnienia w rolnictwie jest jednym z podstawowych wyzwań, to jednak możliwości odpływu ludności z rolnictwa w najbliższych latach są i mogą pozostać ograniczone z uwagi na występujące bezrobocie w nie tylko Polsce południowo-wschodniej, ale w całej gospodarce oraz niska mobilność ludności rolniczej i wiejskiej na rynku pracy. Dlatego społeczna funkcja absorpcji przez rolnictwo nadmiaru krajowej siły roboczej (kosztem zaniżania efektywności ekonomicznej w sektorze) powinna zostać jak najszybciej ograniczona.

SPOŁECZNE I EKONOMICZNE SKUTKI BEZROBOCIA

Bezrobocie postrzega się głównie w kategoriach materialnych czy wręcz finansowych, ponieważ pozostawanie bez pracy istotnie oznacza zagrożenie materialnej postawy egzystencji. Nie mniej ważne są również dla jednostki i społeczeństwa skutki zdrowotne zarówno te widoczne na bieżąco, jak i te odłożone w czasie. Bezrobocie bowiem jest jednym z zasadniczych czynników i zwiększających poczucie zagrożenia i wpływających na nastroje społeczne oraz samopoczucie Polaków.

⁶ Na podstawie materiałów wewnętrznych WUP w Rzeszowie.

Sposób, w jaki bezrobocie wpływa na zdrowie i kondycję psychiczną osób pozostających bez pracy, jest wielowymiarowy i może być analizowany w wymiarze makrospołecznym i jednostkowym. Każdy z tych poziomów można analizować według trzelementowego schematu – przyczyny, problemy, skutki. Na poziomie makrospołecznym do przyczyn tych należą zmiany w zapotrzebowaniu na siłę roboczą i wymagania rynku pracy. Problemem, jaki w wyniku tego powstaje, jest bezrobocie, a skutkiem pogorszenie zdrowia somatycznego i psychicznego.

Na poziomie jednostkowym czynniki charakteryzujące przyczyny to: etyka pracy i stosunek do pracy bezrobotnego, warunki utraty pracy, poprzednie doświadczenia związane z utratą pracy i jakością tej pracy, częstość i okres trwania bezrobocia oraz perspektywa uzyskania nowego zatrudnienia, płeć i wiek, wykształcenie, status społeczno-ekonomiczny bezrobotnego, własny system wartości podzielany przez znaczące grupy społeczne, wsparcie ze strony rodziny, społeczności i systemów służb socjalnych, negatywna społeczna reakcja otoczenia na bezrobocie, poziom jednostkowego stresu, szkodliwy lub proaktywny dla zdrowia styl życia, konstruktywne strategie radzenia sobie, zmiany fizjologiczne.

W latach dziewięćdziesiątych po zmianie ustroju politycznego nie tylko w Polsce, bezrobocie związane z nową ideologią i kryzysem ekonomicznym stało się istotnym problemem społecznym i psychologicznym⁷.

Bezrobotny bardzo szybko spostrzega, że nadmiar czasu wolnego i brak uporządkowanych zewnętrznych wymagań sprawia, że jego sytuacja staje się podobna do sytuacji „względnej deprywacji”, gdyż jest pozbawiony wielu ważnych gratyfikacji emocjonalnych, społecznych i ekonomicznych, co jest skutkiem zerwania więzi z dawnym światem pracodawcy i zatrudnionych. Sytuacja taka jest stresowa nie tylko dla bezrobotnego, ale także dla jego rodziny. Budzi zarówno niepewność, lęk, jak również obniża samoocenę, status społeczny. Na ogół też zwiększa zainteresowanie sobą, co na zewnątrz postrzegane jest jako stan depresyjny, zwłaszcza u ludzi starszych⁸.

Bezrobocie ma nie tylko wymiar ekonomiczny, ale także społeczny. Ekonomiczne skutki bezrobocia wiążą się ściśle ze skutkami społecznymi i nie można ich od siebie rozdzielić. Podział na jedno i drugie ma raczej charakter umowny, służący ich wyeksponowaniu i uporządkowaniu dla celów badawczych różnych dyscyplin naukowych.

Ścisłe powiązanie ekonomicznych i społecznych skutków bezrobocia wynika z dualizmu zatrudnienia. Zatrudnienie spełnia równoległe funkcje ekonomiczne i społeczne.

⁷ J. Terelak, *Psychologia pracy i bezrobocia*, Wyd. A.T., Katowice 1993, s. 267.

⁸ Tamże.

Ekonomiczne i społeczne skutki bezrobocia można rozpatrywać z dwóch punktów widzenia: jednostki dotkniętej bezrobociem (mówimy wtedy o indywidualnych kosztach bezrobocia) oraz makroekonomicznego, tj. społeczeństwa.

Indywidualne koszty bezrobocia to koszty, które ponosi bezpośrednio osoba bezrobotna (i jej rodzina) w związku z utratą pracy; są to koszty związane z utratą dochodów z pracy, natury psychospołecznej oraz zdrowotne⁹.

Pozbawienie dochodów z pracy prowadzi do gwałtownego obniżenia poziomu życia osoby bezrobotnej i jej rodziny, do konieczności rezygnacji z wielu podstawowych potrzeb, związanych także z edukacją i kulturą. Rodzin bezrobotnych nie stać na kształcenie swoich dzieci i na ich rozwój intelektualny. Będą więc one miały w przyszłości znacznie słabszą pozycję przetargową na rynku pracy. Negatywne skutki w sferze materialnej są najbardziej dotkliwe w rodzinach bezrobotnych niepełnych i wielodzietnych. Niektóre rodziny szukają wyjścia z trudnej sytuacji materialnej poprzez emigrację jednego członka rodziny, która przynosi korzyści materialne, ale jednocześnie wiele szkód moralnych w postaci nostalgii za krajem, domem i rodziną osobie będącej na emigracji, a dla osób pozostałych w kraju kłopoty wychowawcze z dziećmi, zwiększenie obowiązków rodzinnych. Najbardziej niekorzystna dla rodziny i społeczeństwa jest emigracja matek, pozostawiających małe dzieci, a nawet niemowlęta, u których może być zagrożony rozwój emocjonalny bez opieki i bliskości matki. Niejednokrotnie efektem emigracji jest rozbitcie rodziny¹⁰.

Do indywidualnych kosztów, jakie ponosi bezrobotny należy także spadek kwalifikacji w wyniku długotrwałej bezczynności zawodowej, a w związku z tym spadek jego szans na znalezienie pracy.

Osoba bezrobotna ponosi także koszty natury psychospołecznej. Należą tutaj w szczególności obciążenia (stresy) związane z degradacją pozycji społecznej, prowadzące do osłabienia więzi społecznych, do izolacji od środowiska i wzrostu konfliktów z otoczeniem, rodziną (spadek autorytetu w rodzinie, kłopoty wychowawcze, rozwody), a także do utraty tożsamości. Bezrobocie dotyka godności człowieka, wywołuje tym samym negatywne zmiany w jego sferze psychicznej (skłonności do samobójstwa). Nadmiar wolnego czasu prowadzi do apatii i frustracji. Szczególnie silny związek między bezrobociem a depresją występuje u ludzi starszych. Bezrobocie prowadzi też do degradacji moralnej szczególnie ludzi młodych i dorastającej młodzieży, tym samym zniekształca proces wchodzenia w dorosłe życie.

⁹ J. Sztumski, *Spoleczne skutki bezrobocia mlodocianych*, „Polityka Spoleczna”, nr 1/1992, s. 7.

¹⁰ D. Graniewska, *Bezrobocie a rodzina*, [w:] *Bezrobocie – wyzwanie dla polskiej gospodarki*, pod red. E. Frątczak, GUS, Warszawa 1993, s. 176.

Na podłożu bezrobocia powstają zjawiska patologii społecznej jako przejawy dezintegracji, które są potencjalnym zagrożeniem bezpieczeństwa publicznego. Daje się odczuć zwiększenie różnych rodzajów przestępczości (napady, włamania, kradzieże, rozboje, gwałty, morderstwa, chuligaństwo), demoralizacji, alkoholizmu, narkomanii, prostytucji, żebractwa. Szczególnie na te zjawiska są narażone grupy osób o nikłej możliwości powrotu do życia zawodowego i mocno obciążonych niekorzystnymi społecznymi uwarunkowaniami oraz młodociani¹¹.

PODSUMOWANIE

Wiejskie bezrobocie oraz ograniczenie możliwości zatrudnienia na wsi wydają się najważniejszymi i najtrudniejszymi problemami do pokonania. Walka z bezrobociem na wsi, m.in. ułatwienie dostępu do rynku pracy oraz tworzenie pozarolniczych miejsc pracy na obszarach wiejskich, stanowi jedno z kluczowych zadań rządu.

Obecnie na rynku pracy brak jest możliwości szybkiej absorpcji wiejskich nadwyżek pracy poza obszarami wiejskimi, gdyż na lokalnych rynkach pracy – skupionych głównie w miastach – bezrobotni wiejscy przegrywają konkurencję z miejskimi, a jednocześnie inwestorzy chętniej tworzą miejsca pracy w miastach niż na wsi.

Innym problemem jest niska mobilność ludności wiejskiej na rynku pracy Podkarpacia przy braku odpowiedniej infrastruktury mieszkaniowej, co utrwała bezrobocie nie tylko na terenach wiejskich, ale w aspekcie całego kraju. Znaczącym utrudnieniem dla procesów migracji z rolnictwa jest przeciętnie gorszy dostęp do edukacji i tym samym gorsze wykształcenie ludności rolniczej i wiejskiej Podkarpacia, stąd jej trudność w konkurowaniu z ludnością miast o atrakcyjne miejsca pracy. Nie bez znaczenia są tu rosnące koszty kształcenia na poziomie średnim i wyższym (koszt dojazdów czy zakwaterowania i wyżywienia) dla względnie uboższej ludności rolniczej.

Niski poziom kapitału ludzkiego (relatywnie niski poziom wykształcenia) może być czynnikiem ograniczającym proces przemian strukturalnych, postępu technicznego oraz wykorzystania możliwości, jakie niesie uczestnictwo w jednolitym rynku UE.

Z powyższych rozważań wynika, że duża część zatrudnionych w rolnictwie pozostanie w gospodarstwach rolnych aż do wieku emerytalnego, nawet za cenę

¹¹ H. Retkiewicz, G. Koptas, *Spoleczno-psychiczne następstwa bezrobocia*, „Polityka Społeczna”, nr 1/1992, s. 16.

niższych dochodów. Szanse na szybką i istotną redukcję zatrudnienia w rolnictwie są przede wszystkim związane z perspektywami rozwoju ogólnogospodarczego.

Słabo rozwinięta infrastruktura techniczna na podkarpackiej wsi stanowi jedną z najpoważniejszych barier jej wielofunkcyjnego rozwoju.

LITERATURA

- Analiza sytuacji na rynku pracy w woj. podkarpackim w 2003 r.*, US, Rzeszów 2004.
- Graniewska D., *Bezrobocie a rodzina*, [w:] *Bezrobocie – wyzwanie dla polskiej gospodarki*, pod red. E. Frątczak, GUS, Warszawa 1993.
- Retkiewicz H., Koptas G., *Społeczno-psychiczne następstwa bezrobocia*, „Polityka Społeczna”, nr 1/1992.
- Siekielski I., *Przedsiębiorczość w przewyżczeniu bezrobocia lokalnego w wybranym regionie przemysłowym*, [w:] *Szanse i bariery rozwoju przedsiębiorczości w Regionie Podkarpackim*, PWSZ, Jarosław 1999.
- Sztumski J., *Społeczne skutki bezrobocia młodocianych*, „Polityka Społeczna”, nr 1/1992.
- Terelak J., *Psychologia pracy i bezrobocia*, Wyd. A.T., Katowice 1993.
- Wais M., Potoczny T., *Wieś zaprasza. Informator agroturystyczny województwa podkarpackiego*, ODR, Iwonicz 2000.
- Wyrównanie szans 2003 – Program Wojewódzki*, materiały wewnętrzne PUW, Rzeszów 2004.

Unemployment as Social Problem of Podkarpacie Region

Summary

The paper relates to social results of unemployment being exceptionally difficult to overcome and at the same time bringing negative results.

The analysis covered the period from 1999 to 2003 with special consideration of unemployment among young people beginning their paid work.

Actions taken by Provincial Employment Agency aimed at reducing unemployment and improvement of employment market are also discussed in the publication.